

Előszó

Az 1993/94-es tanév második felében az ELTE Szociológiai Intézete „Az AIDS társadalmi hatásai” címmel féléves tárgyat hirdetett meg a szociálpolitika, illetve szociális munkás szakos hallgatók számára. Talán nem teljesen érdektelen számot adnunk ehelyütt arról, miből is állt a kurzus tematikája, s hogy kik voltak azok a kiváló tudósok, szakemberek, akik – átérezve a téma fontosságát – megtisztelték az őket felkérőket azzal, hogy elvállalják, hogy hallgatóink számára előadást tartsanak.

A félévet – medicináról és szociológiáról egyszerre lévén szó – *Losonczy Ágnes* előadása nyitotta meg a betegségről mint „szociális konstrukcióról”, a betegséghez és a beteghez való viszony alapvetően társadalmi természetéről. Két további alkalommal *dr. Balázs Péter* tartott előadást a járványok társadalomtörténetéről, valamint a HIV-fertőzés és az AIDS szűkebb medicinális vonatkozásairól. *Buda Béla* professzor a szexualitás kérdéskörét átfogó történeti-szociológiai nézőpontból világította meg, a pszichológus *Komáromi Éva* pedig a drogfogyasztásnak mint „rizikófaktornak” a HIV-fertőzéssel kimutatható összefüggéseit vizsgálta fel. Ezt követően *Losonczy Ágnes* azzal foglalkozott, mi jellemzi a halálhoz való viszonyt a modern társadalmakban. *Fehér Márta* tudományfilozófus azokat a folyamatokat elemezte, amelyek a tudományos fejlődésbe vetett laikus hit alakulását napjainkban meghatározzák. Újra szociológusok jöttek: a stigmatizálás általában vett kiváltó okairól és társadalomlélektani mechanizmusairól *Kovács András* tartott előadást, majd – a stigmatizáltaknál maradva – a homoszexualitásról mint társadalmilag értelmezendő jelenségről *Tóth László*. Szót kapott a politológus is, *Gyurgyák János* a konzervativizmus eszmerendszerét, valamint az „új konzervativizmus” társadalmi-politikai alapjait mutatta be. Az egyéni szabadságjogok és közérdekek közötti ütközések kérdésköréről pedig a filozófus *Kis János* beszélt hallgatóinknak. A kurzust – a nyitó előadásra rímelve – *Makara Péter* előadása zárta az egészségügyi és társadalmi prevenció nehézségeiről.

A hallgatóknak a félév végén írásban kellett kollokválniuk. A szerkesztőség most örömmel biztosít – a kívánnál sajnós kényszerűen kevesebb – helyet az *Esély* hasábjain a legjobb vizsgadolgozatoknak. Mint az Olvasó látni fogja, nem „udvariassági gesztus” ez, a dolgozatok saját színvonaluk jogán szerepelnek itt.

Léderer Pál

Ulicska László

A halál utolsó „nagy korszaka”

A halál azon jelenségek közé tartozik, amelyekkel az embernek minden korban és kultúrában számot kellett vetnie. A halál talánya mindig is a nagy rendezendő kérdések közé tartozott. Mindenkor és mindenhol születtek az adott kultúrára jellemző válaszok. A halál ilyenformán az emberi gondolkodás egyik sarkpontja, amelyben végső soron az adott társadalom valóságához való viszonya, világképe tükröződik. A térben és időben egymástól valamelyes távolságra lévő kultúrák halálképe igen különböző lehet. A történelem folyamán az európai társadalmakban is jelentősen változott az emberek viszonya múlandóságukhoz.

A modernitást megelőző, középkori világképben központi szerepe volt a földi élet múlandóságának. „Nincs még egy korszak, amely annyit foglalkozott volna a halál gondolatával, mint a késői középkor. Az egész élet fölött ott visszhangzott a *memento mori* komor hangja” – írja Huizinga¹. A középkori keresztény világképben – Krisztus révén – óriási kulturális hagyományai voltak a szenvedésnek és a halálnak. A szentek népszerű legendái, a lovagok hős-keresztényi cselekedetei a szenvedés és a dicső halál mítoszai. A vértanúk és mártírok boldog halottak. A hétköznapi ember számára a kultúra üzenete, hogy a kint, a szenvedést el kell viselni – méghozzá türelemmel. Ahogyan Elizabeth Kübler-Ross fogalmaz: „A halál vallásos tagadása, nevezetesen a hit az értelmes szenvedésben itt a földön és a jutalom a mennyekben a halál után, reményt és célt adott.”² A siralomvölgy után következő stáció a betelt igazság ígérete. A halál kapu, melyen túl az örök bölcsesség ítélt jók és rosszak felett. A halállal az ember megtér az Isten országába, amely az örök rendet jelenti a földi élet múló zűrzavarai után. A túlvilág a rendi társadalom demokratikus intézménye. Transzcendens társadalmi ígéret, mely szerint végül mindenki egyenlő, csupán az inkább vagy a kevésbé bűnösökre oszlik a világ. A végső egyenlőségbe vetett hitet hirdetik a késő középkori *danse macabre* látomásai, a haláltánc-ábrázolások.

A középkori embert mindennapi tapasztalatai sem hagyták megfélekedezni saját életének végeességéről. A nagy járványok nyomán járó pusztulás, a tömeges halál, ha nem is megszokott, de a kor világrendjének elfogadott, hétköznapi jelensége volt. Akadt falu, ahol húsz évente, és volt, ahol három-négy évente szedte tucatjával áldozatait valamely betegség. (De egy-egy, a környéken zajló háború is okozhatott a járványokhoz fogható dúlást. Sőt, e két csapás sokszor együtt járt, ha a katonák hordozták a fertőzést is.) Élete

során minden generáció lakóhelytől függő intenzitással, de néhányszor biztosan megélt ilyen súlyos, természeti erejű csapásokat. Az életstratégiáknak, a hétköznapi élet kilátásainak természetes, megtapasztalt része lehetett a halál.

A halállal való ilyen összeszokottság a modern értelemben vett individualizmus hiányának is tulajdonítható. A természettel és a többi emberrel még szorosabb közelségben élők számára a halál a természet megszokott rendjéhez tartozó dolog volt. Ha letelt a kiszabott idő, távozni kell. A középkori ember halála közösségi esemény volt. Olyannyira, hogy, mint Philippe Ariès a franciaországi középkori városi szokásokról írja: „Ha az emberek megláttak egy papot az utcán, kezében a viaticummal, a szokás és az áhitat is úgy kívánta, hogy kövessék őt a haldokló ágyához, még ha az illető idegen volt is.”³ Ariès „megszelidített halálnak” nevezi a halálnak ezt a formáját, ahogyan a középkori ember búcsúzott az élettől. Ennek illusztrálására idézi Szolzenyicin Rákostály című regényének egyik részletét: „A régiek egész életükben nem mentek be még a városba sem, nem is mertek volna, Jefrem meg már 13 éves korában tudott lovagolni és pisztollyal lőni... most meg... eszébe jutott, hogyan haltak meg ezek az öregek, az isten háta mögött, oroszok, udmurtok, tatárok, mind. Nem szólt harsona, nem csináltak nagy ügyet a dologból, nem dicsekedtek, hogy sose halunk meg – *békével* várták a halált (a szerző kiemelése). Nem halogatták a számadás pillanatát, sőt, jó előre csöndesen fölkészültek rá, megmondták, kié legyen a kanca, kié a csikó... És megkönnyebbülve kihunytak, mintha egy másik kunyhóba költöztek volna.”⁴

„Ennél jobban nem lehet elmondani” – rajong a szerző, majd így folytatja: „Évszázadokig vagy évezredekig így halt meg az ember. A halállal szembeni hagyományos attitűd az állandóság és az inercia képviselője a változó világban. A régi attitűd, amelyben a halál egyszerre volt meghitt, közeli és jelentéktelen, közömbös, túlságosan ellentétes a miénkkel, amelyben a halál annyira félelmetes, hogy már a nevét sem merjük kimondani. Ezért nevezem ezt a meghitt halált *megszelidített halálnak*.”⁵

A haldokló szobájában jelen voltak a családtagok, a szomszédok, az ismerősök, sőt – ahogy néhol szokás volt –, idegenek is, akik az eseményre érkeztek. És történt mindez annak ellenére, hogy az egyház és a korabeli orvosok is elleneztek, hogy a haldokló körül sokan gyülekezzenek. Az egyház azt hirdette, hogy a haldoklóknak egyedül Istennel kell lennie, az orvosok pedig a tömeg, a zsúfolt, levegőtlen helyiség egészségtelenségére hívták fel a figyelmet. Az intések ellenére az emberek fontosnak tartották, hogy a távozó mellett legyenek.

Az ilyen összejövetelek középpontja a haldokló volt, akivel valami fontos dolog történik. Sorra járultak hozzá a családtagok, rokonok, akikkel búcsúszót váltott, megáldotta őket, és persze rendelkezett esetleges hagyatékáról. Az ember ura volt a saját halálának. A sok gyógyíthatatlan betegség, a járványok miatt a halál rendszerint nem hirtelen köszöntött be. Biztos tudatában volt idő felkészülni rá.

Bár a középkori ember névtelenül temetkezett, a halálnak, a temetőknek nagyobb jelentőségük lehetett a hétköznapi életben. Az ókori temetők a vá-

rosokon kívül helyezkedtek el. A középkor folyamán helyük a városok, települések közepe, a templomkert lett. A párizsi Aprószentek temetőjét különös becsben tartották a város lakosai. Úgy hitték, akit oda temetnek, annak teste kilenc nap alatt csontig porlad. Szükség is volt e gyors enyészetre, mert húsz egyházközségnek volt joga használni a kedvelt temetőhelyet. „A koponyákat és a csontokat csontkamrákban halmozták fel, amelyek három oldalról övezték a temetőt. Ezerszámra heverték itt a csontok, közszemlére téve, egyenlőséget prédikálva mindenkinek. [...] Az árkádok alatt a haláltánc képei és stanzái ékeskedtek. Jobb helyet nem is lehetett volna találni a vigyorgó halál majomszerű alakjának, aki pápát, császárt, szerzetest és bolondot egyaránt elhurcol. [...] Ilyen volt az a hely, ahol a 15. századi párizsiak olyan vígan sétáltak, mint utódaik 1789-ben a Palais Royalban. Nap mint nap sokan járkáltak fel és alá az árkádok alatt, néztek képeket, olvasták az egyszerű verseket, amelyek a közeledő végre figyelmeztették őket. A szünet nélkül folyó temetések és exhumálások dacára a temető nyilvános sétatér, sőt találkahely. A csontkamrák előtt boltokat nyitottak, az árkádok alatt prostituáltak kellették magukat. [...] A barátok ide jöttek prédikálni, és innen indultak el a körmenetek. [...] Még ünnepi lakomákat is rendeztek itt, annyira hozzászoktak az iszonyathoz” – írja a 20. századi történész, Huizinga.⁶ Hogy a temetőkben micsoda élet zajlott, arról egyházi intézkedések is tanúskodnak: „1231-ben a roueni zsinat kiközösítés terhe alatt megtiltja, hogy a temetőben vagy a templomban táncoljanak. 1405-ben egy másik zsinat megtiltotta, hogy a temetőben táncoljanak, bármiféle játékot játsszanak, és hogy mimesek, jókulátorok, maskarák, zenészek, szemfényvesztők ott űzzék gyanús mesterségüket.”⁷

A temetőkultúra változásán nagyon szemléletesen nyomonkövethető az európai társadalmak halálhoz való viszonyának változása. Ahogyan a temetők a 17. századtól kezdve folyamatosan a városok szélére száműzetnek, úgy kerül ki a hétköznapiokból a halállal való foglalkozás. 1657-ben egy párizsi utazó már megbotránkozva írja, hogy „ugyanott, ahol temetnek, a galériák alatt ezerféle tréfa látható. Íródéakok, fehérnemű-, pipere- és könyvárusok tolongása közepette kellett temetni, sírokat felnyitni, kiemelni még el nem enyészett tetemeket, miközben a temető földje még nagy hidegben is pokoli bűzöket lehelt ki.”⁸ A lakott települések közepén mind kellemetlenebbé váltak az ilyen temetők. Az egészségügyi indokok és az egyházi tiltakozás mellett a holtak nyugalma, a temetők szentségét látták fenyegetve – az is siettetette a temetők perifériára kerülését, hogy az egyre szaporodó református gyülekezetek szerettek volna önállóan temetkezni. E folyamatban az objektív indokok mellett már minden bizonnyal jelen volt az éledő új világképnek a mulatsághoz fűződő konfliktusos viszonya. Az új temetők inkább magányos elmélkedésre alkalmas parkok, egyre kevésbé közösségi események színterei.

Ebben a korszakban inog meg végzetesen a középkor világképe, amelynek elvesztésében A. E. Imhof, történész-szociológus az emberi örökkévalóság tovatűntét fájlatja: „Talán legsúlyosabb következményként [...] következett be az Evilágról és a Másvilágról alkotott elképzeléseink elkeresztényietlenedése, azaz sokan nem hiszünk már az örökkévalóságban és az örök életben. Amikor időnként meglehetősen lekicsinylő módon őseink várható rövid élettár-

tamát vizsgáljuk – ami születésükkor 20, 30, 35 év –, és büszkeségtől dagadó kebellet, összehasonlításuképpen, melléállítjuk annak megkettőződését vagy megháromszorozódását néhány nemzedék alatt, legtöbbször teljesen eltekin-tünk attól, oly szűklátókörűen, ami csak a sajátunk, hogy ugyanebben az időszakban igencsak lerövidítettük az életet. Mit számít a földi élet megkét-szereződése vagy akár megháromszorozódása az elveszített örökkévalóság-hoz képest? Semmit sem!”⁹

Úgy tűnik, hogy az európai kultúrában a középkor volt az utolsó korszak, amikor az ember életvilágában még volt helye a halálnak. A halállal való foglalkozás, az arról való tudás azóta kiszorult hétköznapijaiból. A modernitással, a nagy járványos betegségek eltűnésével az élet végessége kikerült a hétköznapi tapasztalatok köréből.

Különösen kellemetlenné teszi az AIDS társadalmi tapasztalását, hogy ez a gyógyíthatatlan fertőző betegség életerős fiatalembereket fenyeget, és csak hosszú lappangási idő után következik be a halál. Ezért (is) az AIDS társadalmilag igen közvetlenül érzékelhető betegség. Annak következtében, hogy az AIDS-ben meghaltak többsége fiatalember, valamelyest torzulhat az életkor szerinti halálozási görbe. (Ennek egyelőre inkább csupán elméleti, mint statisztikai jelentősége lehet.) Amint a már idézett A. E. Imhof írja: „A halálozás régen erősen szóródott valamennyi életkorban, s ezt a mostani, messzemenően standardizált halálozás váltotta fel az előrehaladott életkorban.”¹⁰ Nos, ezt a „messzemenően standardizált halálozást” fenyegeti most az AIDS. Noha statisztikailag ez még nem érzékelhető, a mindennapi gondolkodásban azonban feltétlenül hangsúlyosabban jelenhet meg az idő előtti, vagyis a statisztikai halálozási mutatókhoz képest korai halál fenyegetése.

A halál kiszorítása a kultúrából a közelében élők közösségből való kitagadást is eredményezheti. „A szeropozitív személyek olyan csoportot alkotnak, melynek tagjai a halállal való személyes kapcsolatuk folytán ráébrednek ember-voltuk hányatottságára, s így ellentétbe kerülnek a modern világgal, mely az élet vonzó oldalait helyezi előtérbe. [...] Úgy lehet hát rájuk tekinteni, mint olyasvalakikre, akik annak a metafizikai nyugtalanságnak az él-vonalában tartózkodnak, amely [...] hatalmába kerítette kortársainkat. Sorsuk nem lehet tehát senki számára sem közömbös.”¹¹

Jegyzetek

1. Johan Huizinga: A középkor alkonya. Európa Könyvkiadó, 1979. 138. o.
2. Elizabeth Kübler-Ross: A halál és a hozzá vezető út. Gondolat, 1988. 47. o.
3. Philippe Ariès: Death Inside Out. In Understanding Death and Dying, ed. by Sandra Galdieri Wilcox and Marilyn Sutton, California State University, Dominguez Hills, 1981. 45. o.
4. Philippe Ariès: A halállal szembeni attitűdök. P. Ariès: Gyermek, család, halál. Gondolat, 1987. 361. o.
5. Uo.
6. J. Huizinga id. mű., 148. o.
7. P. Ariès: A halállal szembeni attitűdök, 367. o.
8. Berthold, La Ville de Paris, en vers burlesques. Journal d'un voyage á Paris, en 1657

(Párizs városa tréfás versekben. Egy párizsi utazás naplója 1657-ben), idézi P. Ariès: Gyermek, család, halál. 367. o.

9. Arthur E. Imhof: Elveszített világok. Akadémiai, 1992. 222. old.

10. Uo.

11. Pascal Hintermeyer: Az előre bejelentett halál kísérőjelenségei. In Az AIDS-gondolkodás, szerk.: Léderer Pál, T-TWINS Kiadó, 1994. 118–119. o.